

Доц. др МАРИНА НОВАКОВ
Универзитет у Новом Саду
Пољопривредни факултет
Департман за економику пољопривреде и социологију села
Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, Србија
Е-адреса: marinan@polj.uns.ac.rs

СЕОСКА ПОРОДИЦА У ДЕЛУ *ВЕРЕ ЕРЛИХ* И НОВИЈИМ ИСТРАЖИВАЊИМА НА ПОДРУЧЈУ СРБИЈЕ

САЖЕТАК: Сеоска породица није била честа тема емпиријских истраживања рађених у нашој земљи, иако село и сеоско становништво представљају један од главних проблема развоја нашег друштва, будући да су бројна села код нас празна или демографски стара. У раду се даје преглед резултата емпиријских истраживања која су урађена на подручју Србије од почетка XXI века, а која се превасходно баве сеоском породицом. Такође, представљени су и неки од најзначајнијих налаза истраживања које је Вера Ерлих урадила између два светска рата у некадашњој држави. Преглед студија у којима су публиковани резултати до којих су дошли аутори дати су хронолошки, изузев нашег ауторског истраживања које је остављено за крај. Притом, пажња је посебно

усмерена на оне налазе који се односе на родитељство, репродуктивно понашање, доношење одлука као и поделу рада у породици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сеоска породица, сеоске жене, емпиријска истраживања, Србија

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Традиционална породица је током претходног века доживела крупне промене. Глобалне друштвене промене утичу, како на село у целини, тако и на сеоску породицу (њену структуру, функције, те унутарпородичне односе). Ове промене се нарочито рефлектују на жену-мајку која, поред обавеза које већ традиционално има, данас добија и преузима нове одговорности и улоге. Нагле друштвене промене у условима транзиције код нас, нарочито су видљиве, дакле, кроз анализу статуса мајке на селу, где се особито преламају, како индивидуални проблеми, тако и проблеми заједнице, што је временом наметнуло потребу да се ова област емпиријски истражи. И док је породица можда један од омиљених предмета социолошких истраживања, сама сеоска породица била је тема интересовања невеликог броја емпиријских студија рађених у нашој земљи. У нашем раду, та истраживања биће поређана хронолошки, изузев нашег ауторског истраживања, које остављамо за крај, и обухватиће рад Вере Ерлих, као и истраживања која су рађена од почетка овог века, а која су се, дакле, макар узгредно бавила савременом сеоском породицом. Притом, говорити о сеоској породици не би било потпуно, а бар не споменути студије Руже Фирст, Оливере Бурић-Ђуковић, Анђелке Милић, Маје Кораћ, из друге половине XX века, које су отвориле пут каснијим истраживањима ове области.

ВЕРА ЕРЛИХ: СЕОСКА ПОРОДИЦА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Студија **Вере Ерлих** *Југословенска породица у трансформацији* заснована је на резултатима теренског истраживања, које је урађено у три стотине села некадашње државе, у периоду између два светска рата¹ и указује на промене које су се десиле у породици, а које су се испољиле у периоду истраживања. Анализирајући проблеме конфликта, ауторитета, позиције чланова породице и процеса трансформације породичних односа, Вера Ерлих, оставила је значајно сведочанство о породици у Србији и о положају жена, који се у прошлости унеколико разликовао од оног који је био присутан у другим крајевима тадашње Југославије. Са распадањем породичних задруга, како напомиње ауторка, појавила се и тенденција за ограничавање рађања, као једна од промена које су наступиле у породици. Наиме, док је у фази натуралне привреде постојала велика потражња за људима, са развојем новчане привреде, дељењем задруга и увећањем малих сеоских имања која не могу да прехране велики број деце, ојачана су настојања за ограничавањем порода.

У Србији је између два светска рата забележен оштар сукоб између генерација. Иако је било још традиционалног поштовања оца у формалном смислу, по одговорима о отпору ауторитету оца, види се да је у међуратном периоду борба генерација била у пуном јеку. Вера Ерлих наводи да су сукоби и спорови у породици настали са распадањем патријархалног режима, када су индивидуални прохтеви избили на површину, па су се и чланови породице груписали у савезе. Тако је и мајка била увучена у такве унутарпородичне савезе,

¹ Анкета је урађена у раздобљу од 1937. до 1941. године. Упитник је садржао 130 питања, а од 1.000 послатих упитника враћена је трећина: 305 је било веродостојних.

али код нас то није савез са мужем, већ савез са децом против ауторитета оца. У Србији је мајка јаче него у другим подручјима повезана са сином², а код проблематичног односа снахе и свекрве, који се сматра живом раном патријархалног поретка, муж је уз своју жену, а не уз мајку. Присутан је још један савез – савез срца, а то је веза мајке и кћерке, савез који није склопљен ради стицања већих женских права већ, по мишљењу В. Ерлих, ова посебна љубав, омогућава атмосферу за повољан развој девојке у средини која поткопава женску самосвест. Борбена традиција у Србији, турски утицај, нагли продор новчане привреде, створили су особен спој из кога извире примена силе у пракси, и док договори жене са мужем показују позитивну страну разграђивања патријархалног реда, суровост и батине показују негативну.³ Увођењем индивидуалног поседа и надирањем тржишне привреде, постајала је јача повезаност супружника, и у Србији је жена све више учествовала у договорима и одлучивању са мужем. Поштовање према старијима у нашем друштву одвијало се без силе, оно је било церемонијално и интериоризовано: „у патријархалној средини улоге старијих и младих су такоређи избалансиране. Старији носе одговорност и бригу, али уживају углед. Млађи показују послушност, али уживају безбрижност.”⁴

Закључујући да се у Југославији различите традиције нису спајале, већ су онемогућавале једна другу, В. Ерлих наводи да су „слободарске демократске традиције Србије други слабо преузимали,” топла атмосфера Босне, поштовање жене у Приморју, итд., све то није прелазило на породичне

² V. Erlich (1971): *Jugoslovenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb: Liber, 64–65, 75.

³ Isto, 83, 240.

⁴ V. Erlich (1972): „Stariji i mlađi”, *Sociologija sela*, Zagreb: Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, 37–38: 29.

односе читаве земље.⁵ Истичући да су се отпорност породице и њена способност регенерације показале под многим историјским околностима, Вера Ерлих наглашава да је институција породице преживела „сеобе народа, насилне режиме и револуције, фаталистичке и рационалистичке, индивидуалистичке и колективистичке покрете и екстреме, а да није била битно ослабљена осим у врло кратким раздобљима. Она може премостити контрадикције које извиру из двојачке природе човјека, као индивидуалног и колективног бића боље него икоја друга људска институција. Потпуно ријешити људску проблематику међутим, не може ни она.”⁶

ПРЕГЛЕД ЕМПИРИЈСКИХ ИСТРАЖИВАЊА ПОЧЕТКОМ ОВОГ ВЕКА КОЈА СЕ БАВЕ СЕОСКОМ ПОРОДИЦОМ

На самом почетку XXI века, сеоском породицом бавила се **Љубица Рајковић**. Она је урадила теренско истраживање у 6 округа Централне Србије: Златиборски, Шумадијски, Мачвански, Нишавски, Расински и Пиротски округ, као и теренско истраживање подручја Града Београда, у периоду између 2001. и 2006. године. Истраживање је спроведено на репрезентативном узорку од 580 сеоских жена старости између 18 и 65 година, а истраживачи су обишли укупно 26 општина и 27 села. Резултати су публиковани у студији *Друшћивени йоложај села, сеоских йородица и сеоских жена у Централној Србији*.

Испитанице обухваћене овим истраживањем имају неповољну образовну структуру, пошто су најчешће биле без школе и са основним образовањем (53%), док је средње образовање стекло 42,1% сеоских жена у узорку. Највише је било

⁵ E. Vera (1971): *Jugoslovenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb: Liber, 439.

⁶ Isto, 485.

пољопривредница (65,7%), а затим радница (21,6%). Када је у питању материјални стандард домаћинства, показало се да је највише регресивних газдинстава (69,8%), затим следе стагнантна (28,85), док је прогресивних свега 2,4%. Чак 70,2% испитаница је материјалну ситуацију свог домаћинства оцењило као неповољнију сада, него пре 2000. године. Ауторка даље наводи да савремену српску сеоску породицу карактерише низак квалитет свакидашњег живота, висок степен патријархалности и висок степен експлоатације женских потенцијала. Један од главних налаза студије јесте усвајање стратегије преживљавања у сеоским срединама и ослонац на вертикално порширену породицу. Патрилокално становање било је заступљено у 94,5% породица. Притом, породичним животом незадовољно је 95,2% испитаница, за њих је породица место сталног исцрпљивања и фрустрација. Чак 65,2% њих, није покушало да промени проблеме у породици који их муче, што указује на инертност и пасивност сеоских жена.⁷

Биолошка функција сеоске породице одвија се, скоро искључиво у оквиру брака, а читав ток репродукције, како каже Рајковић, опредељен је, или настојањем да се добије мушки наследник, или спречавањем рађања женске деце. Из узорка, 29,2% жена није имало абортус. Испитанице су већином саме бринуле о малој деци, а 61,6% њих је правило разлику у васпитању мушке и женске деце. Значајан податак је и да 63,6% жена изјављује да родитељи не туку своју децу, што значи да су родитељи спремни да прихвате демократски систем односа у породици: примена модерних метода васпитања без батина и кажњавања. Више од половине жена из узорка је без слободног времена, а 62,2% њих није задовољно постојећом поделом послова у домаћинству. Истраживање је

⁷ Lj. Rajković (2014): *Društveni položaj sela, seoskih porodica i seoskih žena u Centralnoj Srbiji*, Beograd: Geografski fakultet, 113–240.

показало да сеоске жене нису формално заступљене и да не учествују у животу сеоске заједнице, нити у једном облику активности, као и да најчешће не виде предности живота на селу. Предвиђања самих испитаница о будућности села испуњена су песимизмом и незадовољством.⁸ На крају, Љубица Рајковић закључује, да је патрилинеарност основни културни принцип у обликовању породичних и друштвених односа, а репродукција патрилокалности и ограничавање неолокалности и матрилокалности једна је од основних оријентација репродукције патријархата.

Проширене породице анализирао је **Весна Милетић Степановић** и указала на феномен породичне ретрадиционализације у Србији. Наиме, проширена породица је тип породице који је доминирао у традиционалном друштву у сеоском типу насеља, а данас се значајно проширио и у градским типовима насеља и постао феномен рурбаног карактера: заступљен је како у селу, тако и у граду. Ретрадиционализација се одвија у виду „проширења породичног поља и успона постсоцијалистичке вертикално проширене породице. Са пар постотака с краја XX века, почетком XXI века, у време постсоцијалистичке трансформације, вертикално проширена породица налази се на нивоу од преко 30%”.⁹

Анкетно истраживање урађено је 2003. и 2008. године на два узорка, од којих је један репрезентативан за целу популацију (1.636 домаћинстава), а други за породице са децом (1.200 породица тј. брачних парова са децом). Резултати су публиковани у студији, *Проширена породица у Србији*. Показало се да у укупној структури породица, вертикално проширене породице (ВПП) учествују са 33%. Ауторка истиче

⁸ Isto, 241–438.

⁹ V. Miletić-Stepanović (2011): *Proširena porodica u Srbiji*, Beograd: Čigoja – ISI FF, 11.

да је проширена породица активирана у екстремно тешким условима живота постсоцијалистичке Србије. Она функционише као образац социјалне самопомоћи са сродничким језгром, има основа у традиционалном хабитусу, у рутинизованим понашањима; у преиндустријској ВПП, ауторитет је био дистрибуиран по полу и старости, а у постсоцијалистичкој ВПП, имамо извесну демократизацију ауторитета. При томе, постоји насилна интеграција младих породица рекреације у ВПП, у рурбани сроднички грозд, те на тај начин ВПП делује као мултиризиична група. Наиме, сродничка заштита има амбивалентни карактер, јер производи и заштити од тржишта, али и зависност од сродничке групе.¹⁰

Између урбаних и руралних ВПП постоји разлика: урбане су привремене карактера, представљају врсту социјалног склоништа, на њихов настанак много интензивније утиче стамбена оскудица као и висок степен незапослености. Код руралних ВПП, чиниоци који су довели до њиховог настанка и одржавања, другачији су, њихов корен је постављен у традиционалном вредносном систему, и зато су руралне ВПП трајнијег карактера. На селу не постоји спремност да се из ових заједница изађе.¹¹ Тако су и резултати истраживања показали да се више младих породица које живе у градовима осамосталило из ВПП, него из села. Руралне ВПП имају нешто више чланова (5,18) него урбане (4,93), док постоји готово потпуна хомогенизација између руралних и урбаних ВПП породица према броју деце: просечан број деце је 1,12. Приметна је изузетна оптерећеност ВПП осетљивим појединцима, а класно-слојни положај чланова урбаних ВПП је виши од руралних. Просечан образовни статус свих чланова ВПП у селу је двоструко нижи него у граду: у селу се налази између

¹⁰ Isto, 64–65, 72, 76.

¹¹ Isto, 77.

непотпуне основне и основне школе, док је у граду на линији између основног и средњег образовања. Вредносни систем на селу је такав да се лојалност према родитељима ставља испред партнерства, па у том смислу постоји јача насилна интеграција младих парова у ВПП. Међутим, како закључује Милетић-Степановић, без ВПП као традиционалног породичног оквира, многи млади људи не би могли да ступе у брак, или се одлуче на рађање деце да није било заштитне мреже коју им је пружила ВПП.¹² Занимљиво је да су сукоби у ВПП чешће перципирани у селу него у граду, и од стране чланова урбаних ВПП ова породична форма се перципира преваходно као капитал, док је чланови руралних ВПП, доживљавају као ризик. Разлог томе могуће је тражити у чињеници да су становници града у смањивању сиромаштва примењивали више него становници села живот у ВПП.¹³

Надаље, публикација **Наталије Богданов** *Мала рурална домаћинство у Србији и рурална нељољопривредна економија* је припремљена на основу теренског истраживања из 2006. године на национално репрезентативном узорку. За испитанике је одабран онај члан домаћинства који је доносилац одлуке о већим трошковима и улагањима, при чему ово лице није априори носилац домаћинства, у том смислу, што не мора бити власник земљишта. Истраживање домаћинства се није ограничило само на она која имају газдинство, већ су анализирана и друга домаћинства, скромније економске снаге у руралним подручјима.

Резултати истраживања до којих је дошла Богданов, показали су да према изворима прихода, највећи део (60%) газдинстава у руралним подручјима, спада у категорију нељољопривредних газдинстава. Анализа демографских обележја

¹² Isto, 112, 136, 139, 146, 153, 157, 160.

¹³ Isto, 199, 209–210.

чланова малих руралних домаћинстава, показује да су доносиоци одлука у домаћинству већином чланови старости 40–54 године, или старији од 55 година, чија је образовна структура неповољна, с обзиром да 42% доносиоца одлука, има само основно образовање или чак ниже од тога. У одлучивању је ниска заступљеност младих (25%), који имају углавном завршену средњу школу, јер они своју будућност виде у запослењу ван домаћинства. Млади не преферирају да се укључе у руковођење газдинством, осим уколико то није неопходно.¹⁴ Како истиче ауторка, један од разлога неповољније старосне структуре доносиоца одлука у домаћинству (што су најчешће старији мушкарци), „извесно је социолошке природе и везан је за патријархалне породичне односе”¹⁵. У испитиваном узорку, жене као доносиоци одлука, биле су заступљене са 13%. Наиме, жене као доносиоци одлука се појављују у домаћинствима без мушке главе и у домаћинствима где мушкарац има стално запослење ван домаћинства. Оне су знатно млађе него мушке главе породице. Сем тога, жене као чланови малих руралних домаћинстава нешто су нижег образовања него мушкарци, па ауторка сматра да се може претпоставити да су образованије жене вероватно напустиле село. Показало се и да је образовна структура чланова мешовитих домаћинстава повољнија у односу на остале типове газдинства, те се ова газдинства (уз остале одлике као што су: бољи стандард, повољнија старосна структура), јављају и као носиоци прогреса у сеоским срединама. Непољопривредна домаћинства имају млађе чланове, али не и повољнију образовну структуру. Испитаници су се изјаснили да већина чланова њиховог домаћинства (63%), немају

¹⁴ N. Bogdanov (2007): *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Beograd: UNDP, 105–112.

¹⁵ Isto, 112.

додатне вештине или квалификације које би им омогућиле да остваре додатну зараду. Показало се и да додатне вештине чешће имају жене (47%), него мушкарци (45%). Њихове вештине се односе на прераду воћа и поврћа, као и народну радиност.¹⁶ Уз то, запослених жена ван домаћинства је дупло мање у односу на мушкарце. Перспективу домаћинства кроз запошљавање чланова чешће наводе женски (48%), него мушки доносиоци одлуке у домаћинству (37%). Узимајући у обзир налазе до којих се дошло, Богданов закључује да у руралним подручјима Србије доминира диверзификација прихода, а не активности. Велика већина (91%) испитаника није активна у било којој организацији или друштвеној групи, при чему су жене знатно ређе укључене у додатне активности. Половина испитаника свој животни стандард оцењује као просечан, док чак 41% домаћинстава наводи да је лош, или веома лош. Ипак, више од 60% испитаника није спремно на миграцију. Иако овај податак на први поглед охрабрује, он се мора тумачити с резервом јер је реч о ставу главе породице, а не млађих чланова. На крају, становници села су изразили незадовољство квалитетом живота у својим срединама: присутно је незадовољство како доступношћу, тако и квалитетом руралних сервиса, посебно доступношћу здравствених услуга и културним животом.¹⁷

На основу емпиријских података о 1.096 породичних газдинстава у Војводини, **Јована Чикић** је у студији *Породична газдинства на раскришћу*, анализирао изазове и могућности њихове биолошке, економске и социјалне репродукције. За узорак су узета она газдинства, чији су подаци унети у Картон одабраног газдинства, који је био део Система информација у пољопривредном саветодавству Војводине, усвојен

¹⁶ Isto, 113, 116.

¹⁷ Isto, 159.

од 2007. године, као званични модел за праћење рада саветодаваца. Осим тога, у раду се приказују резултати још два истраживања: једно из 2008. године на потпуном обухвату саветодаваца запослених у свих 13 организационих јединица Пољопривредне саветодавне службе АП Војводине, као и у 20 пољопривредних станица, агрозавода и института на подручју Централне Србије, а друго на репрезентативном узорку породичног газдинства у Војводини (281 газдинство) које је реализовано током 2012. године.

Ауторка налази да у структури породица анализираних газдинстава, преовлађују двогенерациске породице (47,7%), али је приметан и значајан удео вишегенерациских породица (37,8%). Такође, и она долази до налаза да је систем наслеђивања породичног газдинства још увек доминантно патријархалан и патрилинеаран. Када се посматра полна структура кућедомаћина, евидентна је апсолутна доминација мушкараца као главе породичног имања (95,3%). Уочено је такође, да су жене знатно чешће кућедомаћини газдинстава са веома малим и малим поседом. У образовној структури кућедомаћина, анализираних породичних газдинстава, преовлађују они са завршеном средњом школом. Такође, примећује се, да с порастом степена образовања, опада удео чланова ангажованих у пољопривреди на газдинству.¹⁸ Како Јована Чикић наводи, „може се рећи да за анализирана породична газдинства не важи теза о феминизацији рада у пољопривреди јер већину активне радне снаге чине мушкарци.”¹⁹

Старосна структура жена на породичним газдинствима у Војводини показује ограничени потенцијал за биолошку репродукцију. Те карактеристике се, пре свега, односе на

¹⁸ Ј. Чикић (2018: *Породична газдинства на раскршћу: изазови и моћности биолошке, економске и социјалне репродукције*, Нови Сад: Филозофски факултет, 56, 67, 73, 119, 176.

¹⁹ Исто, 102.

високу просечну старост жена које живе на газдинствима (39,5 година), као и висок удео жена (чак $\frac{1}{3}$) које припадају старијем средовечном становништву. Према подацима, брачном контингенту (као другој анализираној компоненти фертилитета), припада 86,7% од укупног броја чланова породичних газдинстава. Брачност је притом, нешто мање присутна међу члановима мешовитих газдинстава, што се може сматрати последицом унеколико другачијих норми у вези са удајом, односно женидбом, као и дужим просечним трајањем образовања младих који живе на овим газдинствима.²⁰ Подаци указују и да већина жена које живе на анализираним газдинствима, а притом се налазе у оптималном фертилном периоду, није удата. Брак је и даље оквир у коме се одвија биолошка репродукција, док је, с друге стране, присутна појава каснијег ступања у брак, а тиме и одлагања рађања. У структури жена у оптималној фертилној доби преовлађују оне које су радно активне на газдинству (82,2% жена у овој групи).²¹ Расположиви подаци показују, да су породична газдинства с повољнијим социокултурним карактеристикама, склонија инвестицијама, као и да „ова газдинства међу наследницима имају већи број оних са образовањем у пољопривреди јер се такво образовање сматра дугорочном инвестицијом у развој газдинства. Такође, потврђено је, да између повољних социокултурних обележја породичних газдинстава и тражње за знањима и иновацијама, постоји позитивна повратна спрега.”²²

Марија Бабовић и Оливера Вуковић су 2008. године објавиле студију *Жене на селу као њомажући чланови њољо-џривредних домаћинсџава: њоложај, улоје и социјална џрава.*

²⁰ Исто, 125–127.

²¹ Исто, 129, 176.

²² Исто, 2.

Анкетним истраживањем обухваћено је 500 жена радног узраста (15 до 65 година), искључиво ангажованих у пољопривредној производњи у оквиру свог домаћинства, из 51 села из 49 општина Србије. Поред анкетног истраживања, урађени су и фокус групни интервјуи са испитаницама из циљне групе.

Родне имовинске неједнакости у испитиваним домаћинствима, веома су изражене: тек свако десето домаћинство живи у кући која је власништво женског члана, а само 16% жена из узорка поседује земљу. Бабовић и Вуковић истичу, као и аутори других студија, да су „имовинске неједнакости у великој мери последица патријархалних образаца наслеђивања имовине родитеља у којима женски наследници у значајној мери бивају искључени из наслеђивања, као и патрилинеарног модела формирања домаћинства, који подразумева пресељење жена у домаћинство супруга”²³ након удаје.

Просечна величина домаћинстава у којима живе испитанице је 4,5 члана по домаћинству, а уочено је да у готово 60% случајева, оне живе у проширеним породицама. Надаље, пољопривредна газдинства се најчешће не региструју на жене, и премда су инетензивно укључене у пољопривредну производњу на газдинству, жене најчешће не одлучују о њој. Ако се посматра међугенерациска покретљивост, евидентно је да ове жене остају на истом положају као и њихови родитељи, док су са становишта унутаргенерациске покретљивости, многе од њих искусиле силазну друштвену покретљивост условљену губитком посла. Скоро 60% жена из узорка нема образовање изнад основне школе, што ограничава њихове могућности да се запосле. Сем тога, оне не показују већу

²³ М. Babović, О. Vuković (2008): *Žene na selu kao potažuci članovi poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava*, Beograd: UNDP, 58.

спремност за предузетништво (само 21% жена је изјавило да размишља о неком самосталном послу), али је већина заинтересована да се удружи у задруге.

Контролу над финансијским ресурсима домаћинства имају најчешће мушки чланови, када је реч о стратешким одлукама о буџету (у 48,6% случајева то је супруг испитанице), док је женама препуштено располагање новцем за свакодневну потрошњу (44,5%). Кућни рад, брига о деци и старима, традиционално су препуштени женама, а слободно време жене углавном проводе уз гледање ТВ програма, у дружењу и у одмору. Положај помажућег члана, најчешће није избор, већ задатост или нужда, а ове жене су, како закључују ауторке, у двоструко маргинализованом социјалном положају – као припаднице пољопривредних домаћинства, и као жене унутар економске и породичне организације ових домаћинства.²⁴

Положај жене на селу истраживала је и **Марина Благојевић**. Она напомиње да су жене на селу маргинализована друштвена група, чији велики допринос у пољопривредној производњи није нити видљив, нити признат. Истраживање представљено у њеној студији *Жене на селу у Војводини: свакодневни животи и рурални развој*, спроведено је 2009. године, на репрезентативном узорку од 794 сеоске жене, из развијених и неразвијених општина у АП Војводини. Узорак је обухватио жене старости од 20 до 60 година, а анкета је перципирана као снимање стања родне не/равноправности из перспективе свакидашњег живота жена на селу.

Преко 4/5 жена са села, живи у окружењу из кога су потекле, односно, имају изразито висок степен аутохтоности. Такође, ови подаци указују и на још увек високу заступљеност патрилинеарности, тј. пресељења у домаћинство мужа

²⁴ Isto, 29–60.

након удаје. Испитанице најчешће имају завршену средњу школу (66,5%), најчешће живе у браку са децом (44,4%) или у проширеној породици (26,1%), а 10,9% живи с родитељима. Најчешће живе са двоје деце (37,4%), или са једним дететом (26,8%), у сопственој кући (која је власништво неког члана домаћинства) – 79,8% случајева, а у великој мери и у кућама које су власништво родитеља или рођака (16,7%). Незапослених жена било је 39%, од чега је око половина активна у пољопривреди, а половина није.²⁵ Учешћем мужа у обављању послова који нису везани за пољопривредну производњу, испитанице су, у већини случајева, изјавиле да су задовољне (45,1%). То показује да се „у руралним подручјима задржава традиционална подела рада у домаћинству, али да њу испитанице не перципирају као нужно негативну. Ово може бити последица, не само ниске сензибилисаности испитаница за проблем родне равноправности у приватној сфери, већ и резултат прихватања реалних ограничења која долазе од споља. Наиме, подаци показују и да су мужеви чешће запослени, да више доприносе породичном буџету, али и да су више ангажовани у пољопривредној производњи”.²⁶

У великом броју домаћинстава, као што је већ поменуто, живе проширене породице, а подаци показују да велика већина испитаница, готово $\frac{2}{3}$, односе у проширеној породици сматра добрим или веома добрим. Испитивање кључне детерминанте једнакости – процеса одлучивања, показало је да се најбитније одлуке најчешће доносе заједно од стране супружника. Али, ако се не доносе заједно, онда је утицај мужа далеко већи од утицаја жене, с тим, што изузетак представља одлучивање о свакодневном трошењу. Када је реч о

²⁵ М. Blagojević (2010): *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, 26–38, 40.

²⁶ Isto, 43.

родитељству, испитанице су најчешће изјављивале да женска и мушка деца треба да имају исте обавезе и да оне не праве никакву разлику у њиховом васпитању. Значајан налаз је и да абортус није имало 63,3% жена, док је $\frac{1}{5}$ имала један абортус, при чему је образовање снажно повезано са бројем абортуса: па тако, што је жена образованија, мања је вероватноћа да је имала абортус/(е).

Испитивање социјалних мрежа указало је на постепено „извлачење” из традиционалних мрежа и односа и губљење значаја територијалности, јер су за испитанице, најзначајније везе са пријатељима, док су везе са рођацима значајније од веза са комшијама. Испитивање ставова показало је да постоји велика хетерогеност ставова и интензивна трансформација традиционалистичких вредности. Постојећи ступањ колективне свести, како закључује Благојевић, могао би се окарактерисати као „изразито хибридан”, јер садржи и веома традиционалне ставове, али и оне који су изразито модерни.²⁷

Secons група за развојну иницијативу је у партнерству са UN Women, у периоду април–јун 2020. године, спровела анкетно истраживање са циљем да се испитају ефекти пандемије на социо-економски положај жена које живе на селу. Резултати истраживања су објављени у извештају „Утицај COVID-19 пандемије и мера за њено спречавање на социо-економски положај жена које живе на селу, са фокусом на пољопривреду”. Истраживање је спроведено кроз два анкетна телефонска истраживања, стандардизованим упитником и квалитативно истраживање, које је обухватило интервјуе са 10 сеоских жена које се баве пољопривредном производњом и сеоским туризмом. Прво анкетно истраживање спроведено је у априлу 2020. године, на случајном узорку од 1.603 жене

²⁷ Isto, 65.

и мушкарца, који су у фебруару исте године, дакле непосредно пре избијања пандемије, били запослени. У узорку тог истраживања било је 305 жена са села. Друго анкетно истраживање спроведено је у првој половини јуна на пригодном узорку од 80 сеоских жена, које су ангажоване у пољопривредној производњи.

Закључци до којих су дошли су следећи: жене на селу су група која се најчешће суочила са губитком запослења током пандемије. Преплитање породичног и пословног живота је изазвало фрустрације код већине жена са села. Жене у већини случајева живе на пољопривредним газдинствима која су регистрована на супруга или другог мушког члана домаћинства, док су оне носиоци газдинстава у 28% случајева. Само у 23,4% случаја бар део земљишта уписан је на испитаницу. Испитанице су ређе власнице непокретне имовине, како због преласка у супружникову кућу, тако и због обичаја у наслеђивању имовине, који подразумевају одрицање жена од наследства у корист мушких чланова породице. Према одговорима жена из узорка, главне одлуке о томе како ће изгледати њихов посао везан за пољопривредну производњу, у 43,6% случајева доносе саме, у 20,5% случајева о томе одлучује супруг, а у 26,9% случајева одлучују заједно.²⁸ Жене су доминантно одговорне за све кућне послове како пре пандемије, тако и током ванредног стања. У бригу о деци и старијим особама мушки чланови домаћинства се нешто чешће укључују, у односу на друге кућне послове, али и када се укључују, обављају их заједно са женама, пре него самостално. Свакодневица жена на селу обележена је и забринутошћу за здравље, како сопствено, тако и своје породице. То је убедљи-

²⁸ Secons Development Initiative Group, *Uticaј COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na socio-ekonomski položaj žena koje žive na selu, sa fokusom na poljoprivredu*, Izveštaj 2020, 20–22. Dostupno na: <https://secons.net/wp-content/uploads/2022/01/117-publication.pdf>. Приступљено: 2. 5. 2022.

во највећи извор бриге за већину анкетираних жена. Поред тога, велики број жена на селу је забринут да неће моћи да продаје своје производе. Наиме, пандемија и ванредно стање утицали су на економске активности жена из узорка, па су тако биле онемогућене да продају своје производе, и биле приморане да пронађу алтернативне начине организовања продаје.²⁹

Истраживање које смо ми урадили 2007. године у 4 села АП Војводине (Попинци, Липар, Руменка и Мокрин), обухватило је пригодни узорак од 300 жена, које имају остварену улогу материнства, а с којима су обављени интервјуи. Резултати истраживања публиковани су у студији *Породични и друштвени положај мајке у селу*.³⁰

У нашој традицији улога мајке била је највише вреднована од свих улога које је жена током живота преузимала на себе, али не безусловно. Тако је постојала својеврсна хијерархија мајки у којој су мајке са ванбрачном децом имале незавидно место. На развод се у прошлости гледало негативно, а нека схватања, услед дуготрајне укорењености, одржала су се и данас. Тако и даље сеоска средина на другачији начин третира децу рођену у браку и ван брака. Такође, мајке из нашег узорка сматрају да управо због деце треба остати у браку, чак и ако су односи између супружника дуготрајно поремећени.

Када је реч о образовној структури, у узорку преовлађују испитанице које имају завршену средњу школу (51%), што је иначе и најчешћи степен стручне спреме на нивоу целе земље, док је основну школу завршило 21,3% испитаница. Испитанице су претежно сеоског порекла. Будући да је већина

²⁹ Isto, 37.

³⁰ М. Новаков (2011): *Породични и друштвени положај мајке у селу*, Нови Сад: Пољопривредни факултет.

испитаница које од рођења живе у истом селу удата (80,2%), произлази да склапањем брака најчешће није направљена просторна покретљивост, већ да су се испитанице рођене у датом селу, у том истом селу и удале. У узорку доминирају домаћинства која чине нуклеарне породице (39,7%), а следе их домаћинства проширене породице (33,7%). Власник куће или стана у коме испитанице живе у 45,3% случајева је супруг, у 14,3% је лично власништво, а у 10,7% је кућа или стан у власништву испитанице и њеног супруга.

Према нашем истраживању, када је реч о мотивима који су превладавали приликом избора брачног друга, испитаницама су најважније биле личне особине будућег мужа и љубав. Највећи проценат испитаница ступило је у брак до 24. године, а само 6,1% након своје 30. године. До своје 24. године старости већина (71%) је родила прво дете. Испитанице су најчешће рађале двоје деце, а следе их испитанице са једним дететом. Резултати истраживања показују интергенерацијски пад фертилитета. Тако је претходна генерација жена – мајки испитаница, знатно чешће (седам и по пута чешће!) рађала четворо и више деце, него саме испитанице (35% мајки испитаница наспрам 4,6% испитаница). С обзиром да је лоша материјална ситуација била значајно заступљена као разлог због ког интервјуисане мајке нису родиле жељени број деце, не изненађује податак да је веома мали број жена које су у фертилном периоду спремне да још рађају. Испитанице карактеришу лоша информисаност о методама контрацепције, честа пракса намерног прекида трудноће (49,3% сеоских жена је имало абортус/(е) и примена неефикасних метода контроле рађања, што уз небригу о репродуктивном здрављу не иде у прилог повећању фертилитета.

Премда су ставови о полној подели рада код сеоских жена еволуирали, пракса је унутар породице ипак остала иста. Неплаћени рад у породици, како примећује Улрих Бек (Ulrich

Беск), чини се као „природни мираз” који се венчањем додељује женама. Иако већином све кућне послове раде саме, убедљива већина испитаница (82,7%) задовољна је поделом послова између чланова домаћинства. Управо у домену кућне сфере и свакодневице, дошло је до изражаја самостално доношење одлука од стране испитаница (73,8%), док о капиталним инвестицијама, оне знатно ређе саме одлучују. И брига о деци је доминантна „надлежност” мајке, али ауторитет оца је и даље, барем декларативно, остао већи. Иако често осећају умор, за већину (68%) испитаница, усклађивање различитих улога које имају не представља терет.

Породични живот је у прошлости обележавала породична солидарност као и узајамна помоћ између генерација, што се задржало и данас. Тако се и даље породица, а у оквиру ње потомство, сматра првом међу позванима, од које се очекује помоћ у старости и сматра најбољим решењем проблема неге старих лица. Породицу интервјуисане мајке високу вреднују и ретко је доживљавају као терет. Она је за мајке место задовољства, највећих личних успеха, а рођење деце и испуњење материнске улоге најбитнији догађај у њиховом животу (61%). На основу тога, може се рећи и да задовољство животом за испитане мајке управо произлази из породице, која иако се мењала кроз историју, готово увек је представљала уточиште најмлађима, средовечнима, и онима који су „на крају своје животне путање”.

ЗАКЉУЧАК

Један од главних проблема развоја нашег друштва су село и сеоско становништво, а бројна села у нашој земљи су празна или демографски стара. Специфичности сеоске средине у односу на градску, потребе и проблеми са којима се у вршењу родитељске улоге суочавају сеоски родитељи, зах-

тевају једну посебну пажњу и приликом планирања развојне стратегије села, и популационе, и социјалне политике која би уважавала особеност потреба и проблема одређених категорија становништва. Због тога су емпиријска истраживања сеоске породице, попут истраживања представљених у раду, од изузетног значаја. На основу њихових резултата, може се рећи да се патрилокално становање задржало кроз цео временски оквир, који ова истраживања обухватају, као и присуство проширених породица. Такође, треба имати у виду да постоје значајне предности заједничког живота већег броја генерација, посебно у условима економске оскудице у којој се налазе многе породице у време постсоцијалистичке Србије (В. Милетић-Степановић). Традиционална подела рада на „мушке” и „женске” послове у домаћинству задржала се до данас, а сеоске жене, иако обављају већину послова у домаћинству, имају невелику улогу у одлучивању о капиталним инвестицијама која је у рукама мушкарца – главе породице. Биолошка функција сеоске породице одвија се скоро искључиво у оквиру брака, а показало се и да је систем наслеђивања породичног газдинства још увек доминантно патријархан и патрилинеаран. На крају, може се рећи да неке праксе имају дубоку укорененост у нашем народу и веома споро се мењају, а породица о(п)стаје као место уточишта за најмлађе и оне најстарије, јер се управо она и даље сматра најбољим решењем проблема неге старих лица.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру пројекта „Српско село између традиције и сталних промена” који се реализује у Матици српској, а који је подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Покрајинског секретаријата за високо образовање и науку. Средства за реализацију ис-

траживања су обезбеђена од стране Министарства за про-
свету, науку и технолошки развој Републике Србије (уговор
451-03-68/2022-14/200117).

Prof. MARINA NOVAKOV, PhD
University of Novi Sad
Faculty of Agriculture
Department of Agricultural Economics and Rural Sociology
Trg Dositeja Obradovića 8, Novi Sad, Serbia
E-mail: marinan@polj.uns.ac.rs

THE RURAL FAMILY IN FINDINGS OF *VERA ERLICH* AND OTHER RECENT RESEARCH IN SERBIA

SUMMARY: The rural family was not a frequent topic of empirical research conducted in our country, although rural population represents some of the main problems of the development of our society, since many of our villages are empty or demographically old. The paper provides an overview of the results of empirical researches that have been carried out in Serbia since the beginning of the 21st century and that primarily deal with rural family. Furthermore, some of the most significant findings of the research conducted by Vera Erlich between the two World Wars in the former state were presented. The overview of the studies of different authors is given chronologically, with the exception of author's research, which is left for the end. At the same time, attention is particularly focused on those findings related to parenting, reproductive behaviour, decision-making and division of labour in the family. Based on the presented results, it can be said that patrilocal housing has persisted throughout the entire time frame covered by these studies, as well as the presence of extended families. The traditional division of labour into "men's" and "women's" tasks in the household has persisted to this day, and rural women, although they do most of the household work, have a small decision on capital investments, which is still in the hands of men – the head

of the family. The biological function of the rural family takes place almost exclusively within marriage, and it has also been shown that the inheritance of the family farm is still dominantly patriarchal and patrilineal. In the end, it can be said that many practices are deeply rooted in our people and change very slowly, and the family remains as a shelter for the youngest and the oldest because it is still considered the best solution to the problem of caring for the elderly.

KEYWORDS: rural family, rural women, empirical research, Serbia